

ВНУТРІШНЯ ТОРГІВЛЯ СПИРТНИМИ НАПОЯМИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ І ТРАНСПОРТНЕ ЗАБЕЗБЕЧЕННЯ ЇЇ РОЗВИТКУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті аналізуються особливості організації торгівлі алкогольними напоями на внутрішньому ринку Наддніпрянської України у зазначений період та роль залізничного транспорту у її розвитку.

Ключові слова: ринок, торгівля, алкоголь, залізниця, Наддніпрянська Україна.

Продаж алкогольних виробів був здавна і до сьогодні залишається одним з найсуттєвіших джерел прибутку як для окремих людей так і для держави загалом. Тому дослідження даної проблематики є одним з важливих завдань для історичної науки. В умовах сьогодення, у зв'язку з переходом до ринкової економіки наша держава стоїть на порозі глибоких економічних перетворень, тому звернення до історичного досвіду організації продажу спиртними напоями на сьогоднішній день набуває важливого значення. Ці обставини і визначають актуальність обраної тематики.

Важливу інформацію щодо виробництва та торгівлі продукцією винокурної промисловості черпаємо з ряду ґрунтовних монографічних досліджень таких дослідників, як В. Родкевич [22], Б. Кругляк [11–12], І. Гуржій [1], М. Москалюк [13–14].

Основу джерельної бази статті складають матеріали Державного архіву Житомирської області [2–5], Державного архіву м. Києва [6] та фонди Центрального державного історичного архіву України, м. Київ [23–31], у яких міститься значний конкретний матеріал щодо організації та законодавчого регулювання продажу алкогольних напоїв в Київській, Волинській та Подільській губерніях.

Метою цієї статті є комплексний аналіз процесу реалізації алкогольної продукції у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Для пореформеного періоду, особливо для 80–90-х рр. ХХ ст., важливого значення у внутрішній торгівлі та економічних зв'язках у рамках всеросійського ринку набула стаціонарна, магазинно-крамнична торгівля, яка за обсягом своїх оборотів залишила далеко позаду ярмарки і базари. [11, с. 53]. Так, розвиток стаціонарної торгівлі супроводжувався зростанням числа магазинів та крамниць, що торгували оптом та вроздріб, «палаток», різних закладів із продажу горілки, вина, тютюну, тощо [14, с. 153].

В Україні, як і в Росії в цілому, виникла ціла мережа акціонерних кредитних банків, міських громадських банків, товариств взаємного кредиту, товариств із продажу деяких товарів, тощо. Вже на початку 70-х рр. ХХ ст. тут діяли такі акціонерні кредитні товариства: Київський приватний комерційний банк, Київське й Одеське міське товариство взаємного кредиту, Товариство дніпровської лісової торгівлі та ін. [1, с. 99]. До таких належало і Товариство виноторгівлі «Т. Христофоров і К°».

Значного поширення в пореформений період набрав продаж торговими фірмами фабрично-заводських товарів, одержаних від підприємств у кредит. Через дрібних торговців ці товари реалізовувалися у сільських населених пунктах [1, с. 100]. Зокрема, в перше десятиліття ХХ ст. у Київській губернії таким видом діяльності у галузі продажу спиртних напівків займалися «Торговий дім С. Терпеловського і К. Глясса» та «Торговий дім купця С. Г. Дитинковського і К°», який, крім реалізації алкогольних напоїв, здійснював продаж тютюнових виробів та продуктів харчування через мережу магазинів у м. Києві та Пущі-Водиці [6].

Важливою ланкою у товарному обігу окремих районів став залізничний транспорт. Під його впливом відбувався процес децентралізації торгівлі. За допомогою залізниць продукція селянських господарств одержала широкий вихід не тільки до близьких і віддалених міст, а й до спеціалізованих районів. Залізничний транспорт забезпечував між цими районами безперервний обмін промисловими й сільськогосподарськими товарами, що реалізовувалися через стаціонарну торгівлю [1, с. 98–99]. Зокрема, важливе значення мали залізниці Одеська та Київська. Перша зв'язувала Одесу з Балтою, а через неї з правобережними губерніями, що сприяло розвитку торгівлі [14, с. 148].

Чималу групу населення Наддніпрянської України на даний час становили дрібні торговці, які щорічно брали посвідчення на право вести торгівлю. Зокрема, у 1864 р. губернські установи видали понад 23 тис. посвідчень, власники яких могли вести дрібну торгівлю у своїй місцевості.

Крім того, було видано більш як тисячу посвідчень на розвізну та розносну торгівлю. У 1882 р. число посвідчень на ведення місцевої дрібної торгівлі становило понад 54 тис. [1, с. 101].

В основному такими дрібними торговцями в Наддніпрянщині були євреї. Як зазначає у своїй статті І. Погребінська, 40 % з євреїв, котрі проживали в Наддніпрянській Україні в кінці XIX ст., вимушені були жити з торгівлі. Проте лише 10 % з них забезпечували собі стабільне існування, решта постійно потерпала від банкрутства [21, с. 130].

Проте, згідно із рішенням створеної 14 травня 1874 р. Російської Ради право торгувати міцними напоями тільки дозволялося тільки в місцях постійної осілості, і не інакше як у власних будинках [23, арк. 1].

Згідно із «Питтєвим уставом» 1869 р. бажаючий отримати патент на торгівлю спиртними напоями зобов'язувався пред'явити Акцизному нагляду торгові документи і дозвіл на відповідний заклад осіб, які володіють закладом, то відповідно до закону від 14 травня 1874 р. бажаючий отримати патент на торгівлю спиртними напоями мав показати документ, який засвідчував його власність на будинок чи землю, де здійснюватиметься продаж міцних напівків [22, арк. 6]. Проте, Управління Акцизними зборами своїм циркуляром від 9 січня 1874 р. такий порядок заперечувало, оскільки у ньому йшлося про право євреїв здійснювати торгівлю спиртним в будинках на орендованій землі (за голослівною заявою) та без документів отримувати патенти [23, арк. 7].

Таким чином, закон від 14 травня 1874 р. маючи на меті обмежити права євреїв, цілковито передав до їхніх рук торгівлю спиртними напоями, тому що євреї утримували шинки в селах тимчасово на основі короткотермінових угод з селянами і торгували в корчмах, більшою мірою, по словесних договорах в залежності від доброї волі власника, і на тривалий час закріпили за собою вигідну монополію [23, арк. 11].

Згідно із циркуляром Міністерства внутрішніх справ від 2 грудня 1875 р. № 133 євреям заборонялося відкриття питтєвих закладів в орендованих приміщеннях, оскільки це не відповідало поняттю приватної власності за законом [23, арк. 12].

Проте, враховуючи той факт, що в українських губерніях існувало чиншове право, то, дотримуючись закону 1874 р., євреям дозволялося торгувати у власних будівлях, незалежно на якій землі вони побудовані – власній чи орендованій [23, арк. 12].

Оскільки в прикордонних районах Царства Польського євреї відкривали чайні заклади для продажу шипучих вод, а насправді таємно торгували спиртними напоями «на розлив», в Російській імперії статс-секретар С. Вітте запропонував ввести певні обмеження щодо відкриття таких закладів, поставивши їх у залежність від дозволу губернської адміністрації, котрій належало б надати право визначати в кожному окремому пункті, яка кількість подібних чайних, закусочних чи інших закладів могла бути дозволеною хоча б для того, щоб зменшити кількість обов'язків акцизному контролю і поліції із нагляду за такими закладами і зосередити увагу на належній кількості таких закладів [27, арк. 2].

Зміна умов торгівлі спиртними напоями не могла обійтись без зловживань. Наприклад, у Київській губернії, щоб отримати дозвіл на торгівлю використовували підставних осіб. А ще власники закусочних виробили цілу систему спостереження за появою поліції чи акцизного нагляду (біля входу наглядав хтось із сім'ї власника) [27, арк. 5]. Також передбачалося збільшити кількість нижчих поліцейських працівників – урядників [27, арк. 6].

В результаті, при розгляді вище наведених пропозицій, 9 березня 1900 р. генерал-губернатором Київської, Волинської та Подільської губерній було видано Циркуляр № 1955, за яким встановлювався дійсний нагляд за чайними та закусочними і у випадку хоча б одноразового виявлення порушень, право відкривати та закривати надавалося судовим рішенням [27, арк. 8-9].

Згідно із ст. 622 статуту про акцизні збори, виданого 1901 р., торгівля міцними напоями в місцях продажу заборонялася під час хресної ходи, та у неділю і святкові дні до закінчення святої літургії, а також в п'ятницю великоднього тижня, перший день святої Пасхи і в перший день Різдва Христового протягом цілого дня [31, арк. 29]. Також згідно ст. 424 Уставу про акцизні збори у недільні дні, напередодні свята Різдва Христового та Великодня торгівля дозволяється з години, встановленої для часу продажу – з першої години дня [31, арк. 49].

Згідно із Обов'язковими постановами Ради міністрів для закладів трактирного промислу від 15.11.1906 та 12.09.1907 р. торгівля міцними напоями «на винос» допускалася в будні дні з першого квітня до першого жовтня з восьмої години ранку до сьомої години вечора. У недільні та святкові дні торгівля дозволялася з 12.00 год. – до 17.00 год. [28, арк. 14].

Торгівля та робота працюючих в трактирних, пивних лавках та інших закладах, котрі продають їжу та напої для споживання на місці допускалася у будні дні – з 01.04. до 01.10. – з 08.00 год. – до 18.00 год., а з 01.10 – до 01.04. – з 09.00 год. – до 19.00 год. У недільні дні, храмові свята – з 12.00 год. – до 19.00 год. [29, арк. 14].

Щодо Київської губернії, то станом на 1879 р. тільки у Київському повіті налічувалося 360 закладів роздрібної торгівлі спиртними напоями, якими володіли євреї, в Бердичівському – 165, Васильківському – 407, Звенигородському – 322, Канівському – 252, Липовецькому – 80, Радомишльському – 200, Сквирському – 99, Таращанському – 105, Уманському – 119, Черкаському – 139, Чигиринському – 252. Всього: 2200 [23, арк. 109].

Варто відзначити значну динаміку розширення мережі різних закладів з продажу алкогольних напитків на початку ХХ ст. Так, у 1898 р. у Київській губернії діяло 1974 заклади з продажу спиртних напоїв [15, с. 49], у 1905 р. – 2987 [16, с. 58], у 1907 р. – 4110 [17, с. 72], і у 1908 р. – 4382 заклади [18, с. 88].

Відро горілки (хлібного вина) у Київській губернії обходилося у 2 крб. 69 коп. З них: ціна сирого спирту – 64,7 коп., ректифікація і очистка – 35,1 коп., перевезення – 20,2 коп., продаж – 29,6 коп. [14, с. 171].

Значний вплив на розвиток економіки, особливо розширення ринкових зв'язків, мала прокладена у 1876 р. Фастівсько-Знам'янська залізниця та спорудження станції Біла Церква [9, с. 104].

Будівництво залізниці Київ-Брест, що проходила через містечко Бородянку Київської губернії, зумовило розширення економічних зв'язків містечка з промисловими центрами країни а також появу невеликих підприємств, які переробляли сільськогосподарську сировину [9, с. 208]. Такий же вплив на економічне життя Броварів справило будівництво залізниці Курськ-Київ, яка пролягала через це містечко [9, с. 223].

Значну роль в економічному житті відігравала пристань на Дніпрі, у м. Ржищів Київської губернії, через яку вивозили хліб, цукор, вино, пиво, машини, а доставляли туди – сіль, ліс, мануфактуру, метал та ін. У містечку чотири рази в рік відбувалися ярмарки [9, с. 340].

Алкогольні напої були одними із найпоширеніших товарів торгівлі у Волинській губернії. У 1878 р. на Волині було 3412 місць для роздрібної торгівлі вином, кількість яких, у порівнянні з попереднім роком, збільшилася на 107. Проте безпатентна торгівля вином щороку постійно збільшувалася у зв'язку з високою ціною на патент з різними додатковими зборами для продажу і законом від 14 травня 1874 р., суть якого розкрито вище [24, арк. 28].

Незважаючи на заходи щодо заборони та відсторонення євреїв від торгівлі вином і спиртними напоями, вона залишалася у них в руках. Наприклад, з 27 питтєвих закладів м. Волочиська Старокостянтинівського повіту, двома керував єврей Мошко Клейзер, трьома – єврей Грубштейн, чотирма – єврей Грейсеров, власником інших шести питтєвих закладів був Бернобойм і ще п'ятьма та шістьома питтєвими лавками володіли євреї Валько Сигаль та Кейг Левахов відповідно [3, арк. 106–108].

Також здебільшого євреї були причетні до незаконного продажу вина. Про це свідчать архівні дані. Наприклад, справа про незаконну торгівлю вином єврея С. Берштейна [2, арк. 10], а також у 1896 р. євреї Теофішель і Клигман, без дозволу акцизного управління, займалися приготуванням та продажем вина у Волинській губернії [3, арк. 1]. Проте, до незаконних дій вдавалися не тільки євреї, а й деякі українці. Зокрема, 1897 р. у Заславському повіті Волинської губернії селяни Євдоким та Олександр Михальчишині таємно збудували винокурний завод на хуторі Цисарчишики біля с. Микулин, за що були заарештовані акцизним управлінням [4, арк. 1].

Вартість очищеного 40⁰ вина становила 7 крб. за відро, для ректифікованого спирту міцністю 57⁰ – 10 крб., міцністю 80⁰ – 14 крб., 92⁰ – 16 крб., для вина вищої очистки (столового) – 10 крб. за відро [5, арк. 15].

Зі звіту волинського губернатора дізнаємося про шляхи сполучення, які відіграли неабияку роль у внутрішній торгівлі, зазначаючи, що вони були в цей період далеко не найкращими і суттєво впливали на економічний розвиток губернії. Тому, щорічні витрати на відновлення та будівництво доріг губернії становили до 2362000 крб. До 1892 р. у губернії збудовано 91 версту під'їзних доріг на суму в 918 тис. крб., а з 1892 р., впродовж п'яти років, збудовано 450 верст, вартістю до 4295 тис. крб. У цей період Луцька міська рада просила казенну палату про встановлення на користь міста збору податків з товарів, які перевозилися через місто залізною дорогою у розмірі 0,5 коп. з кожного пуда [14, с. 173].

Найактивнішими в плані торгівлі були Житомирський, Рівненський повіти з відповідними міськими центрами. Провідними торгівельними шляхами були лінії залізничних доріг – Південно-Західна, Поліська та Південна вузькоколійна залізниця, а також річки – Стир, Іква, Горинь і Случ [28, арк. 20].

Згідно зі статистичними даними «Обзорів Подільської губернії» дізнаємося про кількість закладів, у яких продавалися спиртні напої в губернії. Так, у 1890 р. таких закладів у губернії було 3871, у 1891 р. – 3733, у 1892 р. – 3682, у 1893 р. – 3600, у 1895 р. – 3148, у 1896 р. – 3019, у 1897 р. – 629, у 1899 р. – 567, у 1901 р. – 524, у 1903 р. – 662, у 1905 р. – 739, у 1910 р. – 2042 [20].

Кількість різного роду закладів – чайних, закусочних і закладів з продажу шипучих вод в Подільській губернії у 1885 р. сягала 550, при чому власниками двох сотень з них були торговцями вина в минулому. Тому губернатор пропонував зовсім заборонити відкриття подібних закладів або змусити сплачувати податки, а також заборонити відкриття таких закладів особами, які хоча б один раз таємно продавали вино [26, арк. 15].

У зв'язку із скороченням кількості винокурних заводів упродовж 1885–1886 рр. в Подільській губернії зменшилися і обсяги експорту вина з губернії. За даний період скоротилася і торгівля вином з оптових складів. Відповідно акциз скоротився на 4,7 %. Внаслідок закону, прийнятого 14 травня 1885 р. зменшувалася кількість питтєвих закладів. Проте, завдяки євреям розвивалася безпатентна таємна торгівля спиртними напоями [27, арк. 13].

Позитивним явищем для торгівлі Поділля також служили паромні переправи через річки, проте, у 1891 р., як зазначено у звіті губернатора, таких переправ у Проскурові через не існувало [14, с. 178]. Як зазначає І. Завадська, у 1911 р. в Балтському, Могилівському, Ольгопільському та Ямпільському повітах Подільської губернії із зібраного винограду вироблено 52,400 тис. відер вина, частина якого вивозилася за межі губернії [7, с. 22].

Таким чином, організація внутрішньої торгівлі спиртними напоями в Наддніпрянській Україні мала ряд своїх особливостей, найважливішими серед яких був значний розвиток стаціонарної, магазинно-крамничної торгівлі, якою займалися відповідні товариства (Товариство виноторгівлі «Т. Христофоров і К^о») та торгові дома («Торговий дім С. Терпеловського і К. Глясса» та «Торговий дім купця С. Г. Дитинковського і К^о»), а також побудова залізниць, що значно посприяло розвитку внутрішнього ринку. Проте, лєвова частка роздрібної торгівлі алкоголем знаходилася в руках дрібних торговців, серед яких переважали особи єврейської національності.

Список використаних джерел

1. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / Гуржій І. О. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
2. Державний архів Житомирської області, ф. 118, оп. 2, спр. 1984, 548 арк.
3. Там само, ф. 120, оп. 1, спр. 261, 3 арк.
4. Там само, спр. 262, 52 арк.
5. Там само, ф. 265, оп. 1, спр. 6.
6. Державний архів м. Києва, ф. 222, оп. 1, спр. 1, 361 арк.
7. Завадська І. М. Сільське господарство Подільської губернії в період капіталізації (другу половина XIX – початок XX ст.) / І. М. Завадська // Вісник аграрної історії. Збірник наукових праць. – № 3. – 2012. – С. 4–15.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1970. – (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / гол. ред. Тронько П. Т.). – 1970. – 746 с.
9. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1971. – (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / гол. ред. Тронько П. Т.). – 1971. – 791 с.
10. Кеппен П. О виноделии и винной торговли в России / П. Кеппен. – Спб., 1832. – 48 с.
11. Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) / Б. А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський між від. зб. наук. праць. – 1983. – Вип. 17. – С. 53–58.
12. Кругляк Б. А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні / Б. А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1986. – № 10. – С. 81–90.
13. Москалюк М. М. Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. Москалюк. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – 257 с.
14. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – початку XX століття / М. Москалюк. – Тернопіль: Видавництво «Рада», 2009. – 336 с.
15. Обзор Киевской губернии за 1898 год. – 134 с.
16. Обзор Киевской губернии за 1905 год. – 130 с.
17. Обзор Киевской губернии за 1907 год. – 166 с.
18. Обзор Киевской губернии за 1908 год. – 187 с.
19. Обзоры Подольской губернии. (Приложение к ежегодным отчетам Подольского губернатора). – Каменец-Подольск: Под. губ. стат. комитет, 1889-1911 гг. – С. 22.
20. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. – Каменец-Подольск. – 1859, Изданная редакцией Подольских Губернских Ведомостей в типографии Губернского правления. – 179 арк.
21. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / І. М. Погребінська // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 124–132.
22. Родкевич В. Очерки по акцизно-винокурному делу / В. Родкевич. – Винница, 1911. – 146 с.
23. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України), ф. 442, оп. 53, спр. 240, 163 арк.
24. ЦДАК України, ф. 442, оп. 532, спр. 181, 101 арк.
25. Там само, оп. 533, спр. 158, 123 арк.
26. Там само, оп. 539, спр. 219, 57 арк.
27. Там само, оп. 629, спр. 289, 17 арк.
28. Там само, оп. 636, спр. 391, 111 арк.
29. Там само, оп. 641, спр. 703, 17 арк.
30. Там само, оп. 693, спр. 382, 394 арк.
31. Там само, ф. 574, оп. 1, спр. 1552, 79 арк.